

Original Article

Inheritance of Dissolution (A comparative study in Imamiyyah jurisprudence, Iranian law and Sunni jurisprudence)

Mahdi Hamze Howeyda^{*1} , Bizhan Haji Azizi² , Mohammad Moloudi³

¹ Assistant Professor, Department of Law, Nahavand Higher Education Complex, Bu- Ali Sina University, Hamadan, Iran.

² Professor of Law Department, Faculty of Literature and Human Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.

³ Assistant Professor, Department of Law, Faculty of Literature and Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

[10.22080/lps.2024.26546.1591](https://doi.org/10.22080/lps.2024.26546.1591)

Received:

January 6, 2024

Accepted:

April 22, 2024

Available online:

July 08, 2025

Keywords:

Dissolution, Right,
Award, Inheritance,
right-power

Abstract

Iran's civil Code does not have an explicit ruling regarding the issue of inheritance of dissolution. Among the authors, this issue has either not been raised or its proposal has been accompanied by controversy and doubt. The jurists who have examined this issue are divided into two groups: one group considers the contract transferable to the heirs, and the other group does not allow the heirs to cancel the contract of their heirs. The first group believes that dissolution is one of the rights and like other properties and rights of an heir, it is transferred to his/her heir while the second group includes dissolution among the rulings and do not consider it permissible to transfer it to the heirs. The present research was carried out with a descriptive-analytical method and the review of the opinions and evidences presented and their evaluation shows that the dissolution does not have a judicial aspect in terms of its structure and nature and can be transferred to the heir. Regarding the regulations governing contractual relationships, especially those relationships that are in the realm of private law, the principle is that individuals can agree against them and ignore the effects and consequences of such regulations partially or completely. On the basis of the existence of such a principle, the ambiguous cases between the right and the verdict can be added to the rights. In addition, the principle of transferability of contract effects to heirs can confirm and reinforce the above result.

***Corresponding Author:** Mahdi Hamze Howeyda
Address: Bu- Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Email: m.hamzehoweyda@basu.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

Can the heirs dissolution the contract concluded by their heir or not? There is no clear answer to this issue in the civil law, and probably this silence has caused most civil law writers to not comment on the above issue, despite the fact that they have sometimes examined the rulings of dissolution in detail. It seems that the difficulty and the root of the difference of opinion regarding the above issue revolves around the question of whether dissolution is an example of a right or is considered an award structurally? of course, there is another basis for solving the problem, which we will discuss and criticize. Therefore, after reviewing the opinions of jurists and clarifying the reasons for each opinion (the first part), it is necessary to evaluate the inheritance in terms of being a right or a ruling, and after that, the possibility of inheritance (the second part).

2. Study Method

The present article has been written using a descriptive-analytical method to analyze the library studies.

3. Findings

A significant number of Imami jurists believe that heirs cannot dissolution their inheritance contract. In justification of this opinion, it has been said: "The possibility of dissolution of a contract is not a right that can be transferred, but it is like the right to buy and sell a decree and establishment, the will of the owner of this right is not involved in its termination and preservation... because dissolution is only by agreement Both sides are possible. Some others believe that after the death of the contracting party, the survivors can cancel the contract signed by their heirs;

In such a way that with the heir of one party or the main party of the contract, they cancel the transaction and with the heirs of both parties, they cancel the contract together. The most important reason for the supporters of this opinion is that dissolution is one of the rights and naturally it should be transferable to the heirs. In fact, just as the right of termination is transferred to the heirs, dissolution will also be transferred to the heirs of the contracting parties like other rights and items of the estate.

4. Conclusion

Among the authors, this issue has either not been raised or its proposal has been accompanied by controversy and doubt. The jurists who have examined this issue are divided into two groups: one group considers the contract transferable to the heirs, and the other group does not allow the heirs to cancel the contract of their heirs. The first group believes that dissolution is one of the rights and like other properties and rights of an heir, it is transferred to his/her heir while the second group includes dissolution among the rulings and do not consider it permissible to transfer it to the heirs. The present research was carried out with a descriptive-analytical method and the review of the opinions and evidences presented and their evaluation shows that the dissolution does not have a judicial aspect in terms of its structure and nature and can be transferred to the heir. Regarding the regulations governing contractual relationships, especially those relationships that are in the realm of private law, the principle is that individuals can agree against them and ignore the effects and consequences of such regulations partially or completely. On the basis of the existence of such a principle, the ambiguous cases between the right

and the verdict can be added to the rights. In addition, the principle of transferability of contract effects to heirs can confirm and reinforce the above result. The answer to the question of whether dissolution is inherited or not, is given by entering into the issue of right and awarding, and other solutions and bases have analytical problems and do not seem to solve the problem.

Funding

There is no funding support for his essay

Authors' contribution

Authors contributed to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

علمی پژوهشی

ارث اقاله (مطالعه تطبیقی در فقه امامیه، حقوق ایران و فقه اهل سنت)

مهدی حمزه هویدا^{۱*}، بیژن حاجی عزیزی^۲، محمد مولودی^۳

^۱ استادیار گروه حقوق، مجتمع آموزش عالی نهاوند، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.
^۲ استاد گروه حقوق، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.
^۳ استادیار گروه حقوق، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

doi: [10.22080/lps.2024.26546.1591](https://doi.org/10.22080/lps.2024.26546.1591)

چکیده

اقاله به معنای برهم زدن معامله با توافق طرفین است (تفاسخ). قانون مدنی ایران در خصوص مسئله به ارث رسیدن اقاله حکم صریحی ندارد. در بین نویسندگان نیز، این موضوع یا مطرح نشده و یا طرح آن همراه با اختلاف و تردید بوده است. فقها و حقوقدانانی که این موضوع را مورد بررسی قرار داده‌اند به دو گروه تقسیم می‌شوند: گروهی اقاله را قابل انتقال به بازماندگان می‌دانند و گروه دیگر، این اجازه را به ورثه نمی‌دهند که قرارداد مورث خویش را اقاله نمایند. دسته نخست معتقدند اقاله در زمره حقوق است و همچون سایر اموال و حقوق مورث، به وارث او انتقال می‌یابد. در حالی که گروه دوم اقاله را در زمره احکام آورده و انتقال آن به ورثه را جایز نمی‌دانند. اتخاذ این موضع در فقه امامیه و تبعاً نزد برخی حقوقدانان ایرانی، تنها راه حل مسأله نبوده و در فقه اهل سنت این مبنا مطرح شده است که «اموال» متوفی به ورثه می‌رسد، لیکن اراده و خواست او قابل انتقال به وارث نیست. اقاله از آن جهت که وابسته به اراده و خواست مورث است قابلیت توارث ندارد. پژوهش حاضر با شیوه توصیفی-تحلیلی انجام گرفته و بررسی نظرات و ادله ارائه شده و ارزیابی آنها نشان می‌دهد که اقاله به لحاظ ساختار و ماهیت دارای جنبه حکمی نبوده و قابل انتقال به وارث است. در مورد مقررات حاکم بر روابط قراردادی، اصل این است که اشخاص می‌توانند برخلاف آن‌ها تراضی کنند و آثار و پیامدهای ناشی از چنین مقرراتی را جزئاً یا کلاً نادیده بگیرند. بر مبنای وجود چنین اصلی، مصادیق مردد میان حق و حکم را می‌توان به حقوق ملحق نمود.

تاریخ دریافت:

۱۶ دی ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش:

۰۳ اردیبهشت ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:

۱۷ تیر ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

اقاله، حق، حکم، ارث، قائم مقام

* نویسنده مسئول: مهدی حمزه هویدا

آدرس: دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

ایمیل: m.hamzehoweyda@basu.ac.ir

۱ مقدمه

موضوع را آشکار می‌کند. به نظر می‌رسد دشواری و ریشه اختلاف آراء در مورد مسئله فوق، دایر مدار این پرسش است که آیا اقاله، مصداق حق است یا به لحاظ ساختاری حکم محسوب می‌شود؟

البته مبنای دیگری هم برای حل مسئله ارائه شده که به طرح و نقد آن خواهیم پرداخت. بنابراین، لازم است پس از بررسی اجمالی آراء فقها و حقوق‌دانان و مشخص شدن دلایل هر نظر، اقاله را از حیث حق یا حکم بودن و به دنبال آن، قابلیت توارث مورد ارزیابی قرار دهیم.

۲ ماهیت اقاله

با توجه به معانی گوناگونی که حق و حکم از جهات مختلف می‌توانند داشته باشند، ابتدا مفهوم مورد نظر در این نوشتار تبیین می‌شود و سپس موقعیت اقاله نسبت به این معنا مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲.۱ مفهوم حق و حکم

با وجود آن‌که در مورد معانی گوناگون حق و حکم و وجه تمایز آن‌ها از یکدیگر، مباحث نسبتاً دامنه‌دار و پر مناقشه‌ای وجود دارد (آل بحر العلوم، ۱۴۳۰: ۱۶؛ نایینی، ۱۴۲۷: ۱۰۷؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸: ۱۷۳۹؛ گرجی، ۱۳۶۴: ۲۹-۳۸). اما هنوز معیاری قاطع و دقیق برای شناسایی این دو از هم نمی‌توان یافت. بعضی تلاش کرده‌اند تا فرق میان حکم و حق را بیان کرده و وجه تمایزی برای تشخیص آن‌ها قائل شوند (نایینی، ۱۴۲۷: ۱۰۷). در حالی‌که برخی دیگر، معتقدند اساساً معیار و فارق میان حکم و حق وجود ندارد زیرا به هر حال قوام هر کدام از آنها ناشی از اعتبار شارع است (خویی، بی‌تا: ۵۱ و بعد). عده‌ای از فقهای امامیه به دو ویژگی برای تمییز حق از حکم اشاره کرده‌اند (آل بحر العلوم، ۱۴۳۰: ۱۶؛ طباطبایی، ۱۴۲۳: ۲۸۰-۲۸۲؛ مامقانی، ۱۴۲۳: ۱۳ و بعد):

این امکان برای طرفین وجود دارد که قرارداد خود را با توافق طرف مقابل اقاله و تفاسخ نمایند. پرسش اصلی نوشتار حاضر آن است که آیا ورثه نیز می‌توانند قرارداد منعقد شده توسط مورث خود را اقاله نمایند یا خیر؟ در قانون مدنی پاسخ شفافی برای این مسئله وجود ندارد و احتمالاً همین سکوت باعث شده تا اغلب نویسندگان حقوق مدنی، با وجود آن که بعضاً به تفصیل احکام اقاله را مورد بررسی قرار داده‌اند، در مورد مسئله فوق اظهارنظر نکنند (امامی، ۱۳۵۱، ۱: ۲۳۷-۳۳۳؛ صفایی، ۱۳۸۵: ۲۴-۲۵۱، کاتوزیان، ۱۳۷۶: ۷-۴۸). در فقه امامیه، اگرچه کمتر کتاب و منبعی را می‌توان یافت که بابتی در مورد اقاله نداشته و در مورد احکام آن سخن نگفته باشد، اما از یک سو بسیاری از فقها با اینکه در مقام بیان احکام بوده‌اند، اساساً متعرض مسأله قابلیت ارث اقاله نشده‌اند (حسینی مراغی، ۱۴۱۸، ۲: ۳۲۴)، و از سوی دیگر، در آراء نویسندگانی هم که در این باره اظهارنظر کرده‌اند، اختلاف‌های جدی وجود دارد. مضافاً این که مبانی استدلالی و تحلیلی برخی نظریه‌های موجود به شفافیت بیان نشده است. یعنی گاهی با وجود آن که موضع‌گیری در خصوص ارث اقاله روشن است اما دلیل و مبنای آن، چنان‌که باید، تبیین نشده است. هدف مقاله حاضر، علاوه بر روشن شدن ماهیت و ابعاد نظری، تأکید بر جنبه‌های عملی و کاربردی موضوع است. چراکه اگر اقاله قابلیت توارث داشته باشد، این امکان و فرصت برای وراثت وجود دارد که بتوانند با توافق، قرارداد منعقد شده توسط مورث را اقاله نمایند و در غیر اینصورت راه تفاسخ برای وراثت بسته است.

وجود ملاحظات مذکور و توجه به این واقعیت که اشخاص در روابط خود، عملاً با چنین موقعیت‌هایی روبه‌رو هستند،^۱ ضرورت پرداختن به این

۱ - چنانکه خواهیم دید، اداره حقوقی دادگستری در مورد به ارث رسیدن اقاله نظر مشورتی ارائه نموده که این امر می‌تواند مبتلی به بودن مسئله مورد بحث را در عمل نشان دهد.

معین را از خود ساقط نمایند و این اختیار، حق شمرده می‌شود (شهیدی، ۱۳۷۳: ۱۴۴)، اما نمی‌توان گفت این حق به ارث نیز خواهد رسید. زیرا اختیار فروش مال، حقی است که هر وارث اصالتاً از آن برخوردار است و بنابراین به ارث رسیدن آن فایده عقلایی و تأثیر عملی نخواهد داشت.

بر این اساس، در مورد به ارث رسیدن یک حق باید وجود دلایل و ملاحظات از این دست را نیز که عواملی خارج از مفهوم حق هستند، در نظر داشت.

۲،۲ اقسام حق از حیث آثار

با توجه به آثار معروف حق، برخی فقها، حقوق را در دسته‌های مختلف، به شرح ذیل، تقسیم‌بندی کرده‌اند (بنگرید به: مکارم شیرازی، ۱۴۱۳: ۳۱):

(الف) حقوقی که قابلیت اسقاط و نقل ارادی و انتقال قهری را دارند.

(ب) حقوقی که صرفاً قابل اسقاط هستند.

(ج) حقوقی که صرفاً قابل نقل از طریق ارادی هستند.

(د) حقوقی که فقط از طریق ارث (قهری) انتقال می‌یابند.

(ه) حقوقی که قابلیت اسقاط و نقل ارادی را توأمان دارند.

(و) حقوقی که قابلیت اسقاط و انتقال قهری را توأمان دارند.

(ز) حقوقی که قابلیت نقل ارادی و انتقال قهری را توأمان دارند.

بر اساس این تقسیم‌بندی، برخی از اقسام حق، قابل انتقال نیستند و لذا به مجرد اثبات حق بودن، نمی‌توان و نباید به این نتیجه دست یافت که اقاله قابل انتقال از راه ارث است. با این حال، همین که بتوان نهادی را ذیل عنوان «حق» قرار داد، اقتضای اسقاط و نقل و انتقال آن نهاد به وجود می‌آید. به عبارتی، طبع حق مقتضی جواز نقل و انتقال است و این امر به واسطه تسلطی است که صاحب حق بر

اولین و مهم‌ترین تمایز، قابل اسقاط بودن حق است. بدین معنی که برای هر صاحب حقی اسقاط حقش میسر می‌باشد. قوام حق به قابلیت اسقاط است بر خلاف حکم که چنین امکانی در آن راه ندارد. تمایز دوم که در کلام فقها مشهور است قابل نقل و انتقال بودن حق به سبب قهری یا ارادی است. در نقطه مقابل، حکم قابل نقل و انتقال نیست. تردیدهایی نیز از سوی برخی فقها نسبت به دخالت داشتن ویژگی‌های فوق در ماهیت حق شده وجود دارد (اصفهانی، ۱۴۲۷: ۵۲-۵۱).

صرف نظر از این مناقشات نظری و بررسی معانی گوناگون حق و حکم که پرداختن به آن مجال دیگری را می‌طلبد، در اینجا تأکید بیشتر بر روی این مفهوم است که در یک نظام حقوقی، اشخاص تا چه اندازه توانایی و اختیار دارند تا مقررات و خطاب‌های قانونی را نادیده بگیرند؟ جایی که اشخاص مجاز باشند به اراده خود بر خلاف مفاد قانون، تراضی نمایند غالباً با مفهومی به نام حق مواجه خواهیم بود. دقیقاً در این معنا و مفهوم است که حق در برابر حکم قرار می‌گیرد (جعفری لنگرودی، ۱۳۶۳: ۲۱۶).

بنابراین اگر اراده فرد بر خلاف جهت مقررات شرعی و قانونی، مؤثر و کارگر نباشد، آن مقررات دارای جنبه حکمی بوده و نادیده گرفتن آن مجاز نمی‌باشد. برای مثال، اگر شخص دارای این توانایی و اختیار باشد که حق شفعه، حق التحجیر، حق خیار و نظایر آنها را از خود ساقط نماید، این حقوق علی-الاصول، به میراث هم خواهند رسید و بالعکس، چنانچه مثلاً حق رجوع در هبه، قابل اسقاط و صرف نظر کردن نباشد، چنین حقی دارای جنبه حکمی بوده و در نتیجه به وراثت هم منتقل نخواهد شد.

البته تذکر این نکته لازم است که گاهی به‌رغم این‌که می‌توان بر خلاف یک مقرر تراضی کرد و آن را ساقط نمود، اما به دلایلی ممکن است آن تأسیس حقوقی از طریق ارث قابل انتقال نباشد. به عبارت بهتر، در برخی موارد با وجود محقق بودن مفهوم حق، به ارث رسیدن آن منتفی است. به عنوان مثال، با وجود آن‌که اشخاص مجازند اختیار فروش مال

در توجیه این نظر گفته شده است: «امکان اقاله عقد، حق نیست تا قابل انتقال باشد، بلکه مثل اختیار خریدن و فروختن حکم و تأسیس است که اراده صاحب این اختیار در اسقاط و حفظ آن دخالتی ندارد... زیرا اقاله فقط با توافق هر دو طرف ممکن است نه به اراده یک طرف تا بتوان در جنبه الزامی بودن آثار آن نسبت به طرف دیگر وجود حقی را برای اعمال‌کننده تصور کرد» (شهیدی، ۱۳۷۳: ۱۰۵). در حقیقت، عمده‌ترین دلیلی که می‌توان برای توجیه این نظر اقامه نمود، آن است که اقاله «حق» شمرده نمی‌شود تا از طریق ارث به ورثه منتقل گردد (معزی، ۱۳۸۰: ۱۴۴). شاید بر همین اساس است که در ماده ۲۸۳ قانون مدنی، فقط از متعاملین نام برده شده و اشاره‌ای به وارث یا قائم مقام نشده است^۱ (حائری شاه باغ، ۱۳۸۲: ۲۶۹). افزون بر این ممکن است گفته شود عرف، ارث اقاله و در نتیجه امکان برهم‌زدن معامله منعقد شده به وسیله مورث را به رسمیت نمی‌شناسد. اما احراز چنین عرفی به دشواری امکان‌پذیر است، زیرا در طرف مقابل و برای اثبات منتقل شدن اقاله به وارث نیز گاهی به عرف استناد می‌شود (بنگرید به: موسوی بجنوردی، ۱۳۸۲: ۶۷). بنابراین، وجود چنین عرفی محل تردید بوده و نمی‌توان به آن استناد نمود.

در نهایت، می‌توان دو دلیل را برای ممنوعیت انتقال اقاله از طریق ارث ارائه کرد:

الف. حکم بودن اقاله

ب. ظاهر ماده ۲۸۳ قانون مدنی و عدم اشاره به وارث در این ماده.

برخی دیگر معتقدند پس از فوت متعاقدين، بازماندگان می‌توانند قرارداد بسته شده توسط مورث خویش را اقاله کنند؛ بدین ترتیب که با وارث یک طرف یا تراضی طرف اصلی قرارداد، معامله را اقاله کند و با ورثه هر دو طرف، با هم، عقد را اقاله کنند (حلی، ۱۴۱۶: ۱؛ ۱۲۲؛ حسینی العاملی، بی‌تا: ۷۶۸؛

موضوع آن دارد و از این جهت، منع در اسقاط و انتقال و سایر آثار حق، یا تعبدی و مبتنی بر دلیل خاص بوده و یا به علت وجود برخی ملاحظات مانند عدم اضرار به اشخاص ثالث و عدم ترتب فعل حرام بر انتقال حق است (بنگرید به: طباطبایی، ۱۴۲۳: ۲۸۲). در این صورت، وجود مانع یا موانعی، می‌تواند از به وجود آمدن آثار حق جلوگیری کند. به عنوان مثال، در حقی که وصایت برای وصی ایجاد می‌کند، خصوصیات شخصی وی در انتخاب وصیت‌کننده تاثیر قاطع داشته و با ملاحظه همین ویژگی‌ها، در جایگاه وصی قرار گرفته است. پس انتقال این حق به غیر مورد تعیین شده، خلاف اراده موصی بوده و معقول نیست. همین امر با شدت بیشتر در خصوص حق ولایت حاکم شرعی نیز وجود دارد و مانعی برای انتقال و اسقاط آن محسوب می‌گردد (اصفهانی، ۱۴۱۸: ۵۰). نمونه دیگر، حق قسم بین همسران مرد است که این حق را قابل اسقاط و انتقال ارادی از سوی یک زن به زن دیگر آن مرد دانسته‌اند، اما انتقال آن به وارث ممتنع است. چرا که وجود این حق وابسته به شخص زوجه بوده و با فوت او از بین می‌رود (مشکینی، ۱۴۱۳: ۴۲۵).

۳ بررسی آرای فقها و حقوق-دانان

آرای فقهی و حقوقی به تفکیک در فقه امامیه و اهل سنت مورد بررسی قرار می‌گیرد و نظرات حقوق-دانان ایرانی هم در پرتو فقه امامیه مطالعه می‌شود.

۳،۱ فقه امامیه

شمار قابل توجهی از فقهای امامیه، بر این باورند که وراثت نمی‌توانند قرارداد مورث خود را اقاله کنند (خویی، ۱۴۱۰: ۲؛ حسینی سیستانی، ۱۴۲۷: ۲؛ ۹۲؛ صافی گلپایگانی، ۱۴۱۶: ۱؛ ۳۴۳؛ طباطبایی الحکیم، ۱۳۷۹: ۲؛ ۵۲ و بعد؛ موسوی الخمینی، ۱۳۹۰: ۱؛ ۵۵۴؛ حسینی الشیرازی، ۱۳۸۰: ۵۱۳۸۰: ۲۳۰).

۱ - ماده ۲۸۳ قانون مدنی: «بعد از معامله، طرفین می‌توانند به تراضی آن را اقاله و تفاسخ نمایند».

دسته‌ای هم اقاله را به واسطه حق بودن قابل انتقال به ورثه می‌دانند، به خوبی توضیح نداده‌اند که دلیل حق بودن اقاله چیست؟ چنان‌که مبنای حکم بودن اقاله نیز به دقت روشن شده است.

۳،۲ فقه اهل سنت

در بین مذاهب مختلف اهل سنت در خصوص انتقال اقاله به ورثه اختلاف نظر وجود دارد. حنفی‌ها بر این باورند که زنده ماندن متعاقدين شرط صحت اقاله نیست و اقاله قرارداد شخص متوفی از سوی ورثه و حتی وصی بدون ایراد خواهد بود (شیخ نظام و جماعه من علماء الهند الاعلام، ۱۴۱۱: ۱۵۹؛ ابن عابدین، ۱۴۳۰: ۲۴۴؛ ابن نجیم مصری، ۱۴۱۸: ۱۶۸؛ سرخسی، ۱۴۱۴، ۴۶).

در فقه شافعی، ورثه می‌توانند بعد از فوت مورث، معامله را با طرف مقابل اقاله نمایند چرا که از نظر آنان اقاله حقی است لازم و مانند سایر حقوق و اموال به ورثه منتقل می‌شود (شربینی، ۱۴۲۴: ۸۹؛ قلیوبی و عمیره، بی‌تا: ۲۱۶).

حنابله، خود در این زمینه اختلاف نظر دارند؛ بهوتی انتقال اقاله به ورثه را صحیح نمی‌داند (بهوتی، ۱۴۱۰: ۲۵۰). در حالی‌که ابن رجب از برخی نقل نموده است که اگر اقاله بیع باشد، به ورثه منتقل می‌شود و چنان‌چه فسخ باشد دو احتمال وجود دارد (اسلامی الحنبلی [ابن رجب]، ۱۹۹۵: ۳۸۳).

از نظر برخی فقهای مالکی، نه تنها به ارث رسیدن اقاله با ایرادی روبه‌رو نیست (مغربی [خطاب]، ۱۴۲۲: ۵۹۶)، بلکه چگونگی انجام و اعمال آن از سوی ورثه نیز توضیح داده شده است؛ اگر شخص زمینی را بفروشد و سپس فوق نماید و از او ورثه‌ای به جا مانده باشد، هریک ورثه به تنهایی نمی‌توانند بیع را اقاله کنند و می‌بایست بالاتفاق این عمل انجام شود (عدوی، ۱۴۲۰: ۴۷۲).

افزون بر مطالب بالا، آنچه در فقه اهل سنت می‌تواند مورد توجه و بررسی قرار گیرد، مبنا و ضابطه نسبتاً متفاوتی است که در خصوص توارث از سوی برخی مطرح شده است. در برخی منابع

قمی، ۱۳۷۱: ۶۴؛ یزدی، ۱۳۷۶: ۱۹۳ و بعد). صاحب جواهر در این زمینه می‌نویسد: «فهی [اقاله] عندنا فسخ فی حق المتعاقدين أو ورثتهما بناء علی قیامهم مقامهما فی ذلک...» (نجفی، ۱۴۱۲: ۷۰۵). صاحب تذکره نیز بی هیچ توضیح و توجیهی به ذکر این جمله بسنده کرده است: «يجوز للورثة الاقاله بعد موت المتبايعين» (حلی، ۱۴۱۶، ۱: ۱۲۲). برخی نویسندگان حقوقی نیز اقاله را از سنخ حقوق دانسته و در صحت انجام آن توسط ورثه تردیدی ندارند (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۶: ۳۳۱؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸: ۵۱۵). مهم‌ترین دلیل طرفداران این نظر، این است که اقاله در زمره حقوق بوده و طبیعتاً باید قابل انتقال به وراث باشد. در واقع، همچنان‌که حق فسخ به ورثه منتقل می‌شود، اقاله نیز مانند دیگر حقوق و اقلام ترکیه به وراث متعاقدين منتقل خواهد شد (اسماعیل آبادی، ۱۳۸۳: ۲۲۴). ظاهراً تشابه موجود میان فسخ و اقاله، از این لحاظ که هر دو برای از بین بردن قرارداد جعل شده‌اند، منتج به چنین نتیجه‌ای شده است.

اداره حقوقی دادگستری نیز در پاسخ به پرسشی مبنی بر درستی یا نادرستی اقاله توسط ورثه، چنین اظهارنظر کرده است: «قانون مدنی ایران اقاله را یکی از موارد سقوط تعهدات شناخته و از حقوق متعاملین محسوب داشته و در ماده ۲۸۳ تصریح نموده که متعاملین می‌توانند با تراضی یکدیگر معامله را بر هم زنند و تفاسخ نمایند و چون حق بر هم زدن معامله با حق فسخ از حقوق مالی می‌باشد و قابل انتقال به ورثه است، بنابراین اشکالی ندارد که ورثه فروشنده با خریدار تراضی کرده و معامله را اقاله نمایند» (نظریه شماره ۷/۴۳۲۹/۵۷/۱۰/۲۷).

چنان‌که ملاحظه می‌شود، مبنای اصلی این نظر، حق بودن اقاله است و از آن‌جا که دلیل انتقال حقوق به ورثه، همانند اموال، فی‌الجمله اجماعی است، بنابراین اقاله به وراث منتقل می‌شود (قمی، ۱۳۷۱: ۶۵). اجمال و ابهام در نظرات فوق از آن جهت است که اولاً در بعضی از منابع، هیچ دلیلی برای به ارث رسیدن یا نرسیدن اقاله ذکر نشده است و ثانیاً

پس این نکته که اقاله به خواست و انتخاب و اراده طرفین قرارداد بستگی دارد، نمی‌تواند مبنای درستی برای غیرقابل انتقال دانستن آن به ورثه باشد.

از این رو به نظر می‌رسد چنان‌که فقهای امامیه تصریح کرده‌اند، منشأ اختلاف در مسئله حاضر، به حق یا حکم بودن اقاله برمی‌گردد (انصاری، ۱۴۲۲: ۳۴۱). در واقع، پاسخ به این پرسش که آیا اقاله به ارث می‌رسد یا خیر، وابستگی زیادی به اتخاذ موضع در حق یا حکم بودن آن دارد. چراکه امکان نقل و انتقال احکام، چه به صورت قهری و از طریق ارث، و چه به صورت قراردادی وجود ندارد. در حالی که حقوق اصولاً به ورثه منتقل می‌شوند. در ادامه بحث را از همین نقطه نظر ادامه می‌دهیم.

۳،۳ موقعیت اقاله

با توجه به مفهومی که از حق و حکم ارائه شد، این پرسش مطرح می‌شود که اشخاص و طرفین یک معامله تا چه میزان این اختیار را دارند که بر خلاف تأسیس حقوقی اقاله تراضی نمایند؟ آیا می‌توانند از اعمال اقاله صرف‌نظر کنند و یا آن را ساقط نمایند؟

ماده ۹۵۹ قانون مدنی مقرر می‌دارد: «هیچ کس نمی‌تواند به طور کلی حق تمتع و یا حق اجرای تمام یا قسمتی از حقوق مدنی را از خود سلب کند». برخی با استناد به مفهوم مخالف این ماده بر این باورند که حقوق مدنی را به صورت جزئی می‌توان ساقط نمود (کاتوزیان، ۱۳۸۵: ۱۳۳). اما چنان‌که از سیاق این ماده و موقعیت آن در قانون مدنی برمی‌آید، منظور حقوق مدنی در این‌جا «حقوق مدنی شخص به طور کلی و بدون ارتباط با موضوع یا شخص معین است، مانند حق مالک شدن به طور کلی...» (شهیدی، ۱۳۷۳: ۱۴۴). بر این اساس، حقوقی مانند حق شفعه و حق خیار که فقط در یک موقعیت خاص حقوقی و در رابطه با شخص یا موضوعی معین تحقق می‌یابند، اساساً نمی‌توانند مشمول ماده ۹۵۹ قرار گیرند و در نتیجه استناد به مفهوم مخالف برای این ماده، به شیوه‌ای که گفته

فقهای اهل سنت، در پاسخ به این پرسش که چه چیزی به ارث می‌رسد، گفته شده که هر آنچه مربوط به مال و امور مالی است به وارث منتقل می‌شود. اما اموری که مربوط به شخص مورث یا عقل او و یا خواست و اراده او باشند، به ارث نمی‌رسند. این تفکیک از آنجا ناشی می‌شود که ورثه مال مورث را به ارث می‌برند بنابراین آنچه مال یا از توابع مال محسوب می‌شود، از طریق ارث به آنان منتقل ورثه منتقل شود (قرافی، ۱۹۹۸: ۴۵۶). بر همین مبناست، که بعضی اختیارات غیرقابل انتقال از طریق ارث دانسته شده‌اند. حق شفعه نیز در فقه حنفی به علت ارتباطی که با انتخاب و اراده صاحب حق دارد، به ورث منتقل نمی‌شود (کیاشی، ۱۹۸۹: ۱۱۸). به عبارتی، در این دیدگاه، خیار و حق شفعه و امثال آنها وصف «عقد» نیستند بلکه از اوصاف «عاقده» به شمار می‌روند و بدیهی است که با فوت عاقد، اوصاف او نیز از بین خواهد رفت (قرافی، ۱۹۹۸: ۴۵۷).

در مورد اقاله نیز با طرح چنین مبنایی می‌توان گفت این عمل به خواست و اراده متعاقدين وابسته است و از اوصاف آنان محسوب می‌شود و از این رو قابلیت انتقال به ورثه را ندارد.

قائل شدن به تفصیل فوق و غیرقابل انتقال دانستن مواردی که خواست و اراده مورث در آنها نقش دارد، قابل نقد به نظر می‌رسد. حق، با هر مبنایی که تعریف شود و هر برداشتی که از ماهیت آن وجود داشته باشد، با عنصر انتخاب و اختیار همراه است و وجود چنین مؤلفه‌ای را در آن نمی‌توان نادیده گرفت. به عبارتی وصف اختیار و انتخاب در همه انواع حقوق وجود دارد و ویژه گروه خاصی نیست. به همین جهت درست است که انتخاب و اراده وصف عاقد است و به ارث نمی‌رسد ولی در چنین مواردی، نه بحث انتقال انتخاب و اختیار به ورثه، بلکه موضوع انتقال حقوق مالی با تمام اوصاف آنها از جمله انتخاب و اختیار به بازماندگان مطرح است (مولودی، ۱۳۹۵: ۱۲۶).

مواردی به کار می‌رود که یک شخص می‌تواند و این قدرت را دارد که در یک رابطه حقوقی خاص تغییر ایجاد نماید. مانند حق مالک در فروش مال خود و حق طلب‌کار در بری‌الذمه کردن بدهکار و... این نوع از حق را حق - قدرت^۱ نامیده‌اند (والدرون، ۱۳۷۹: ۹۵).

توجه به همین نکته و همین مفهوم است که اقاله را در زمره حقوق قرار می‌دهد. اقاله به راحتی در قالب حق - قدرت قرار می‌گیرد؛ در این‌جا نیز طرفین قرارداد این توانایی و قدرت را دارند که قرارداد منعقد شده را به تراضی از بین ببرند و آن رابطه حقوقی خاص را دست‌خوش تغییر نمایند. بنابراین، نباید به این بهانه که در اقاله، من علیه‌الحق وجود ندارد این تأسیس را حکم و غیرقابل انتقال به وراث محسوب نمود. به عبارتی دیگر، اگرچه اعمال و استیفای حق با یک اراده در بسیاری از موارد جزو مؤلفه‌های اصلی و تعیین‌کننده حق است، اما این امر، ذاتی حق نیست و امکان اعمال حق با بیش از یک اراده، موجب خروج آن تأسیس از ذیل مفهوم حق نمی‌شود.

ب- اصولاً قوام و بنیان مقرراتی که دارای جنبه حکمی هستند، مصلحتی اکید است که در درون آن نهفته است. دقیقاً به دلیل وجود همین «مصلحت اکید» است که توافق اشخاص بر خلاف جهت آن‌ها امکان‌پذیر نیست (جعفری لنگرودی، ۱۳۶۳: ۲۱۶). حقوقی همچون حق ریاست شوهر بر خانواده، حق ولایت و قیمومیت و... به واسطه وجود ملاحظات و مصالح خاص خانوادگی و اجتماعی، توافق‌بردار و اسقاط‌پذیر نیستند و اراده اشخاص در نادیده‌گرفتن و تغییر مفاد آن‌ها نافذ نیست. اقاله را زمانی می‌توان حکم به شمار آورد و انتقال آن به وراث را ممنوع شمرد که وجود مصلحتی مهم و مؤکد در ماهیت و ساختار آن به اثبات برسد. به نظر نمی‌رسد که اگر شخصی در معامله‌ای معین اختیار خود را نسبت به

شد، صحیح نخواهد بود (ایمانیان، ۱۳۸۲: ۱۴ به بعد). بنابراین برای دریافتن حدود آزادی در سلب و اسقاط حقوقی که در موقعیت‌های خاص و در رابطه‌ای معین تحقق می‌یابند، باید قواعد حاکم بر هر یک از تأسیسات مزبور را در شرع و قانون مورد بررسی قرار داد. در واقع باید دید، شارع یا قانون‌گذار، زمام چنین تأسیساتی را تا چه حد به دست اشخاص و متعاملین سپرده است و این امر میسر نمی‌شود مگر این‌که در هر مورد به مفاد و ادله آن نهاد و تأسیس خاص توجه شود (گرچی، ۱۳۶۴: ۳۸-۲۹؛ محقق داماد، ۱۳۷۶: ۲۵۶). با این توضیحات ساختار، ماهیت و مفاد اقاله از دو جهت قابل بررسی به نظر می‌رسد:

الف- چنان‌که اشاره شد، یکی از دلایلی که ممکن است در مورد حکم بودن اقاله مطرح شود این نکته است که اقاله منوط به توافق هر دو طرف بوده و از این حیث نمی‌توان تکلیفی را برای یکی از طرفین تصور نمود. در حالی‌که اگر اقاله جنبه حقی داشته باشد، باید نوعی تکلیف و الزام نیز متوجه طرف مقابل باشد. به عبارت دیگر، در تأسیساتی که حق شمرده می‌شوند، علاوه بر صاحب حق، باید من علیه‌الحق نیز وجود داشته باشد. زیرا معمولاً آن روی دیگر حق با تکلیف همراه است (آل بحرالعلوم، ۱۴۳۰: ۱۶). این وضعیت به وضوح در حقوقی مانند خیار و شفعه قابل مشاهده است.

اما چنین سخنی به عنوان یک دلیل برای حکم بودن اقاله قابل پذیرش نیست. توضیح آن‌که، درست است که در بسیاری از موارد حق همراه با تکلیف و الزام برای طرف مقابل است، اما توجه به این واقعیت نیز ضروری است که در همه موارد و مصادیق فقط یک معنا و مفهوم خاص از حق مورد نظر ما نیست. برخی، به درستی، تصریح کرده‌اند که اگرچه حق در معنای مضیق آن همیشه با تکلیف همراه است (حق - ادعا)، اما گاهی مفهوم حق در

^۱ - منظور از قدرت، در اینجا همان اختیار است. این تعبیر، نظریه‌ای کلی در باب مفهوم حق است و بیانگر موضع حقوق کشوری خاص نیست.

اقاله محدود یا ساقط نماید، و یا ورثه شخص متوفی مجاز در اقاله قرارداد باشند، مصلحتی بزرگ زیر پا نهاده شده باشد.

۴ اجرای اصل انتقال پذیری در موارد تردید

پس از ملاحظه دلایل و توجیهاتی که در مورد حق بودن اقاله مطرح شد، پرسشی دیگر نیز قابل طرح است و آن این که در صورت تردید میان حق یا حکم بودن یک تأسیس، اصل کدام است؟ به عبارت دیگر در صورت وجود تردید مبنی بر این که آیا اشخاص می‌توانند برخلاف مقررات حقوقی تراضی نمایند یا چنین اختیاری را ندارند چه باید کرد؟ صرف نظر از ادله‌ای که ممکن است برای توجیه حق یا حکم بودن اقاله مطرح شود، اختلاف نظر موجود بین فقها و نیز حقوق دانان در این خصوص، می‌تواند محلی برای به وجود آمدن تردید باشد.

در مورد مقررات حاکم بر روابط قراردادی، به ویژه آن دسته از روابط که در قلمرو حقوق خصوصی قرار می‌گیرند، اصل این است که اشخاص می‌توانند برخلاف آن‌ها تراضی کنند و آثار و پیامدهای ناشی از چنین مقرراتی را جزئاً یا کلاً نادیده بگیرند. در واقع یکی از لوازم پذیرش حاکمیت اراده در روابط قراردادی و خصوصی این است که اشخاص، اصولاً حق داشته باشند برخلاف آثار اولیه چنین روابطی تراضی و دخل و تصرف نمایند.^۱ براساس وجود چنین اصلی است که مصادیق مردد میان حق و حکم را می‌توان به حقوق ملحق نمود. مبنای حجیت این امر غلبه و فراوانی مصادیق حق در مقایسه با مصادیق حکم است.

از طرف دیگر، باید این نکته را نیز مورد توجه قرار داد که ورثه قائم مقام مورث محسوب می‌شوند و

مجموع دارایی متوفی و آثار و توابع قراردادهای او به بازماندگان منتقل می‌شود. ماده ۲۳۱ قانون مدنی ایران به طور کلی آثار قراردادهای او را به قائم مقام سرایت داده^۲ و با توجه به این ماده و همچنین عام بودن قائم مقامی ورثه، می‌توان گفت اصل بر انتقال حقوق و تعهدات قراردادی به قائم مقامان عام است (مولودی، ۱۳۹۵: ۴۶). قابلیت انتقال به عنوان یک اصل و قاعده، نه تنها از ماده ۲۳۱ قانون مدنی قابل استنباط است، بلکه استقراء در موارد و مصادیق پراکنده نیز مؤید اصل انتقال پذیری است (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۵: ۸۹). چنین اصلی از جمله در حقوق کشورهای فرانسه و مصر نیز به رسمیت شناخته شده است. ماده ۱۱۲۲ قانون مدنی فرانسه در این باره تصریح می‌کند: «مفروض این است که شخص برای خود ورثه و قائم مقامان خویش قرارداد می‌بندد، مادامی که خلاف این امر مقرر نشده یا مخالف طبیعت قرارداد نباشد». در ماده ۱۴۵ قانون مدنی مصر هم آمده است که: «آثار عقد بدون اخلال در قواعد ارث به متعاقدين و قائم مقامان عام سرایت پیدا می‌کند مگر این که شروط قرارداد با طبیعت قرارداد یا نص قانون مانع این انتقال باشد».

با توجه به آنچه گفته شد، اصل این است که اموال شخص و آثار معاملات^۳ او به بازماندگان می‌رسد و مستثنی کردن اقاله از این مجموعه، بدون دلیل و تصریح کافی از سوی قانون‌گذار پذیرفتنی نبوده و در مقام تردید می‌توان حکم اصل را جاری کرد.

۵ نتیجه

۱- پاسخ به این پرسش که آیا اقاله به ارث می‌رسد یا نه، از راه ورود به مسئله حق و حکم داده می‌شود و راه حل‌ها و مبنای دیگر دارای اشکال تحلیلی هستند

۱- اقاله از این حیث جزو آثار و ملحقات قرارداد محسوب می‌شود که متعلق آن عقد است و بدون وجود قرارداد محلی برای اجرای اقاله قابل تصور نیست. بنابراین «اثر قرارداد» در اینجا در معنایی عام و گسترده استعمال شده است.

۱- همچنین در تأیید این نظر، به ماده ۳۰ قانون مدنی که بیان کننده «اصل تسلط» است استناد شده است (کاتوزیان، ۱۳۸۲: ۱۶۱).

۲- ماده ۲۳۱ ق.م. «معاملات و عقود فقط درباره طرفین و قائم مقام آن‌ها مؤثر است...»

و راه‌گشا به نظر نمی‌رسند. در برخی منابع فقهی اهل سنت، گفته شده که هر آنچه مربوط به مال و امور مالی است به وارث منتقل می‌شود. اما اموری که مربوط به شخص مورث، یا عقل او و یا خواست و اراده او باشند، به ارث نمی‌رسند. این تفکیک از آنجا ناشی می‌شود که ورثه مال مورث را به ارث می‌برند نه اراده او را. این در حالی است که فقه‌های امامیه و حقوقدانان ایرانی، پاسخ را منوط به موضع گیری در خصوص حق یا حکم بودن اقاله دانسته و محور عمده و اساس استدلال را روشن شدن ماهیت اقاله از این حیث معرفی کرده‌اند. بنابراین، مطالعه تطبیقی، نه فقط تفاوت در نتیجه، بلکه تفاوت در مبانی و شیوه استدلال در نظام های حقوقی مورد نظر را به خوبی نشان می‌دهد.

۲- اقاله ماهیتاً از سنخ حقوق (حق - قدرت) بوده و آزادی اراده اشخاص در سلب و اسقاط و تعیین حدود آن بدون اشکال است. این اختیار را نمی‌توان واجد جنبه حکمی دانست، به‌ویژه آن‌که انجام آن توسط وراثت، نه مصلحتی را از بین می‌برد و نه مضرتی را به کسی تحمیل می‌کند.

۳- در موارد تردید، اصولی همچون اصل انتقال- پذیری اموال و آثار قراردادهای به ورثه که در حقوق ما مبتنی بر ماده ۲۳۱ قانون مدنی است و همچنین غالب بودن «حقوق» نسبت به احکام در حوزه قراردادهای، می‌تواند ارث اقاله را توجیه کند.

منابع

- Al-Bahr al-Uloom, al-Sayyid Muhammad (1430 AH), belughat al-Faqih, explanation and commentary: al-Sayyid Muhammad Taqi al-Bahr al-Uloom, 4th Edition, Tehran: Al-Sadiq Library Publications.
- Amili (a second martyr), Zayn al-Din bin Ali bin Ahmad (1414 AH), Masalik al-Efham ela Tashrih Shariat al-Islam, 1st edition, Qom: Islamic Knowledge Institute.
- Ansari, Muhammad Ali, (1422 AH), Fiqhiyah al-Muysireh, 1st edition, Qom: The Islamic Thought Academy.
- Bahouti, Mansour bin Yunus bin Idris, (1410 AH. s), al-Rawd al-Murabae sharh zad almustaqnae fi aikhtisar al-muqanae, investigation: Saeed Muhammad Al-Lahham, 1st edition, Beirut: Dar Al-Fikr.
- Bahouti, Mansour bin Yunus bin Idris, (1424 H.Q), Kishaf al-qinae an Matn al-Aqnae , Rajeat wa alaq alaihe: Hilal Moselhi Mustafa Hilal, 2th Edition, Beirut: Dar Al-Fikr.
- Emami, Seyyed Hasan, (1351), Huquq Madani, 4th Edition, Tehran, Al-Islamieh Bookshop.
- Gurji, Abul-Qasim, (1364), "Haqq w Hukm w Farg Mian Anha", Quarterly Haqq (Legal and judicial studies), (1), 29-38.
- Haeri Shahbagh, Sayyidali, (1382), Sharh qanun madanii, 2th Edition, Tehran: Ganj Danesh.
- Halli (Allama), Al-Hassan bin Yusuf Bih Mu-tahhar (1416 AH), Tazkirah al-Fuqaha, 1st edition, Qom: alalbayat ealayhum alsalam liahiya'altirathi Institute.
- Halli, Abi-al-Qasim Najm-al-Din, (1409 AH), Sharayeaal'iislam, commentary: Seyed Sadiq Shirazi, 2st Edition, Tehran: Esteghlal Publications.
- Husseini Al-Maraghi, Seydmir Abdel-Fatah, (1418 AH), al-Eanawin, 1st edition, Qom: Islamic Publication Institute.
- Husseini Al-Shirazi, Seyyed Abd Al-Hadi, (1380 AH), Zakhyrah al Eabaad Li- ywm al-Maad, 6th Edition, Najaf Al-Ashraf.
- Husseini Sistani, Al-Sayed Ali, (1427 AH), Minhaj Al-Salihin, 10th Edition, Beirut: Dar Al-Muwarekh Al-Gharbi.
- Husseini Al-Amili, Al-Sayyed Muhammad Jawad, (Bita), miftah al-Karamah fi sharh qawaed allamah, Beirut: Arab Heritage Revival House.
- Ibn Abidin, Muhammad bin Amin, (1415 AH), Hashiat rad al-Muhtar, Beirut: Dar Al-Fikr.
- Ibn Najim Masri, Zayn al-Din Ibn Ibrahim Ibn Muhammad (1418 AH), al-Bahr al-Raayiq , sharh kanz al-Raqayiq, investigation: Zakaria Amirat, 1st edition, Ed, Beirut: Dar al-Kutub al-Elmiah.

- Imanian, Faribez and Shams, Abdullah and Issa Tafarshi, Muhammad, (1382), "Tafsir (Hugug Madani) dar Ganon Madani", Teacher of Humanities, 7 (1), 1-32.
- Isfahani, Muhammad Husayn, (1418.Q), Risala fi Tahqiq al-Haq wa al-hukm, 1st edition, Qom: Anwar Al-Huda.
- Isfahani, Muhammad Hussein, (1427 AH), Hashieh Kitab al-Makasib, investigation: Abbas Muhammad Ale-Sabaa al-Qatifi, 2th Edition, Qom: Zuv-al-Qarbi publications.
- Islami Al-Hanbali (Ibn Rajab), Zayn al-Din Abd al-Rahman bin Ahmad bin Rajab, (1995 A.D.), Gawaed fi al-Fiqh al'Islami, First Edition, Beirut: Dar al-Kutub al-Alamiyyah.
- Ismail abadi, Alireza, (1382), "Nagahi be Mahit Huqogie Eqhala va Ahkam an", Fegh Journal Kavoshi no dar Feghe Eslami, (37 and 38), 219-249.
- Jaafari Langroudi, Mohammad Jaafar, (1363), Terminology, 1st edition, Tehran: Rastad Foundation.
- Jaafari Langroudi, Mohammad Jaafar, (1375), Erth, 4th Edition, Tehran: Ganj Danesh.
- Jaafari Langroudi, Mohammad Jaafar, (1378), Mabsout dar Terminology, First Edition, Tehran: Ganj Danesh Library.
- Jaafari Langroudi, Mohammad Jaafar, (1386), Al_Fareq, 1st edition, Tehran: Ganj Danesh.
- Jilani Al-Qummi, Abi Al-Qasim bin Al-Hasan, (1371 AH), Jami Al-Shatat, corrected by: Mortada Razavi, 1st edition, Tehran: Kayhan Publications.
- Katouzian, Nasir, (1376), Gawaeid Omumiy Garardadha, Second Edition, Tehran: Sahami Intashhar Company in cooperation with Bahman Barna.
- Katouzian, Nasir, (1376), Muqadameh Elm Huquq w Motaleie dar Nezam Huquqi Iran, 37th Edition, Tehran: Sahami Intashhar Company.
- Katuzian, Nasir, (1385), qanun madani nazam huquqi kununy, 13th Edition, Tehran: Mizan.
- Khoei, Al-Sayyid Abu Al-Qasim, (Bita), Misbah Al-Fiqahah fi Al-Muamalat, 1st edition, Qom: Al-Dawari Library.
- Khoei, Al-Sayyida Abu Al-Qasim, (1410 AH), Minhaj-ul-Salihin, 10th Edition, Qom: Madinat Al_Elm Publishing.
- Maghribi (Hattab), Abi Abd Allah Muhammad bin Muhammad bin Abd al-Rahman, (1422 AH), Mawahib al-Jalil fi sharh Mukhtasar Khalil, 1st edition, Beirut, Dar Al-Fikr.
- Makarem Shirazi, Nasser, (1413 A.H.), Anwar al-Fiqah, 1st edition, Qom: al-Imam Amir al-Mominin(A) School.
- Mamqani, Muhammad Hassan, (1423 H.Q), Gaiyt al-Amaal fi Hashiat al-Makasib, investigation and directing by: Muhammad Amin Al-Mamqani, 1st edition, Qom: Publications of Samen al-Hujaj(A).

- Meshkini, Ali, (1413 AH), *Mustalahat al-Fiqh*, 1st edition, Qom: Islamic Publication Institute.
- Moezi, Amir, (1380), *civil law 3*, 1st edition, Tehran: Majd.
- Mohageg Damad, Seyyed Mustafa, (1376), *Ghawaeid Fiqh Bakhsh Madani*, 1st edition, Tehran: Samt.
- Moloudi, Mohammad and Shabani Kandsari (2015), "Ghaem Maghami dar Gharardadha", 1st edition, Tehran Sahami Intashhar Company.
- Muqaerenat al-Tashrieiah (tatbiq al-qanun al-madaniah w al-jnaei ela mazhab al'iimam Malik), study and investigation: Muhammad Ahmed Siraj and Ali Gomaa Muhammad, 1st edition, Cairo: Dar Al-Islam, Cairo.
- Mousavi Bejnordi, Seyyed Mohammad, (2012), "Barasi Fighhi w Hugugi Eaqala", *Metin Journal*, (20), 23-42.
- Mousavi Khomeini, Seyyedrouhollah, (1390 AH), *Tahrir al-Wasila*, 2 th Edition, Najaf: Al-Adab Press, Najaf.
- Najafi, Muhammad Hassan, (1412 AH), *Jawaher al-Kalam fi Sharh Sharaie al-Islam*, 1st edition, Beirut: Al-Mortada International Institute and dar al-Mowarakh al-Maghribiy.
- Nayini, Muhammad Hussain, (1427 H.Q), *Muniyat al-Talib fi sharh al-Makasib*, rapporteur: Musa bin Muhammad Najafi al-Khawansari, 2th Edition, Qom: Islamic publishing house.
- Qalyubi, Shihab-al-Din Ahmed bin Salama and Amira, Shihab-al-Din Ahmad bin Al-Barulsi, (B-TA), *Hashiat Al-Qalyubi w Umairah Ala Sharh Al-Muhalli*, Damascus: Dar al-ehya Al-Kutub Al-Arabiyyah by Faisal Issa Al-Babi Al-Halabi.
- Qarafi, Abu al-Abbas Ahmad ibn Idris, (1998 AD), *al-Furaq*, 1st edition, Beirut: Dar al-Kitaab al-eilmi.
- Sarkhasi, Shams al-Din (1414 AH), *al-Mabsout*; Beirut, House of Knowledge.
- Safaei, Seyed Hossein, (1385), *Dureh Muqadamati Huquq Madani*, General Rules of Decisions, 4th Edition, Tehran: Mizan.
- Safi Golpaigani, Lutf Allah., (1416 AH), *He-dayat al-eabaad*, 1st edition, Qom: Dar al-Qur'an al-Kareem.
- Shahidi, Mahdi, (1373), *Suqut taeahudat*, 3th Edition, Tehran: justice Bar Association.
- Shahidi, Mahdi, (1369), "rabeteḥ anṣān ba huquq kly Madany w haqe kly ajray huquq", *Human Rights Investigations Magazine*, (8), 133-150.
- Sheikh Nizam and a group of Indian scholars of information, (1310 AH), *al-Fatawaie al-Hindi fi mazhab al'iimam al'aezam Abi Hanifa al-Numan*, Egypt (Offset, Dar Sader Beirut):
- Shreini, Al-Khatib, (1424 AH), *Mughni Al-Muhtaaj ela Marifat maani kalimat al-Manhaj*, supervised by: Sidqi Muhammad Jamil Al-Attar, Beirut: Dar Al-Fikr.

Tabatabaei, Al-Hakim Sayyid Mohsen (1379 AH), Minhaj-ul-Salihin, 6th Edition, Qom: The Scientific Press.

Tabatabai Yazdi, Sayyid Muhammad Kazem, (1423 AH), Hashiat al-Kitab Al-Makasib, investigation: Abbas Muhammad Al-Sabaa Al-Qatifi, 1st edition, Qom: Dar Al-Mustafa for the Revival of Heritage.

Tabatabai Yazdi, Seyyed Mohammad Kazem, (1376), Soal w Jawab, by

Mustafa Mohaghegh Damad, 1st edition, Qom: Islamic Sciences Publishing Center.n.

Tusi, Abu Jaafar Muhammad bin Hassan (1411 AH), Al-Khalaf, Qom: Islamic Publication Institute.

Waldron, Jeremy, (1379), "philosophy of right", translated by Mohammad Rasakh, Mofid letter, (21), 118-93.